

ГРОМАДСЬКА САМООРГАНІЗАЦІЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ УКРАЇНИ ТЕРИТОРІЯХ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ЧИННИК ЗМІЦНЕННЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

Руденко Анна Федорівна,
кандидат політичних наук

В умовах військової агресії Російської Федерації проти України ключову роль для суспільної консолідації та забезпечення національної безпеки держави відіграють самоорганізаційні процеси громадян. Особливе значення вони мають у регіоні конфлікту. У статті проаналізовано розвиток громадянського суспільства у Донецькій та Луганській областях після 2014 р. у контексті забезпечення державного суверенітету України. Наголошується, що результатом громадянської самоорганізації у містах, звільнених від бойовиків Збройними Силами України в цих областях, стала поява нових інститутів громадянського суспільства та форматів їх взаємодії. Виокремлено напрями громадської самоорганізації, що сприяли утвердженню державницьких настроїв мешканців Донбасу, а саме: волонтерський рух, моніторинг і контроль за місцевою владою, навчання активних громадян, створення публічних просторів як центрів міського активізму та патріотичного руху. Акцентовано увагу на успішних практиках громадської самоорганізації та взаємодії, що виникли за нових викликів, насамперед російської агресії в регіоні.

Особливе місце приділено висвітленню питання взаємозв'язку забезпечення державного суверенітету й розвитку громадської самоорганізації. Зроблено висновок про те, що мешканці Донецької та Луганської областей почали усвідомлювати, що вони є головним актором політичного життя та носіями державного суверенітету. Розкриваються головні завдання подальшої демократизації політичної системи як наряду забезпечення державного суверенітету України через сприяння держави розвитку громадянського суспільства та посилення громадської участі у соціально-політичних процесах на Донбасі. Наголошується на необхідності забезпечення налагодженої та цілісно організованої роботи органів виконавчої та місцевої влади у прифронтовому регіоні із залученням на всіх етапах інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: державний суверенітет, громадська самоорганізація, громадянське суспільство, волонтерство, Донбас.

Rudenko Anna

**CIVIL SELF-ORGANIZATION IN REGIONS OF DONETSK AND LUHANSK
OBLASTS CONTROLLED BY UKRAINE AS A FACTOR OF STATE SOVEREIGNTY
STRENGTHENING**

In circumstances of military aggression of the Russian Federation against Ukraine, the self-organizing processes of citizens play a key role for social consolidation and ensuring the national security of the state. It has particular importance in the region of conflict. The author analyzes the development of civil society in the Donetsk and Luhansk regions after 2014 in the context of enhancing state sovereignty of Ukraine. It is noted that the emergence of new institutes of civil society and formats of their interaction were the result of the civil self-organization in the cities

liberated by the Ukrainian army in the East. The author emphasizes directions of social self-organization, which help to strengthen patriotic spirit of the inhabitants of Donbas, especially in volunteer movement, monitoring and control of local authorities, training of active citizens, creation of public spaces as centers of urban activism and patriotic movement. The emphasis is made on successful practices of civil self-organization and interaction which were emerged from new challenges, first of all, from Russian aggression in the region.

A special place is devoted to highlighting the relationship between ensuring a state sovereignty and the development of civil self-organization. It was concluded that the inhabitants of Donetsk and Luhansk regions have begun to realize that they were the main actor of political life and bearers of state sovereignty. In this regard, the main tasks of further democratization of the political system as a way of ensuring the state sovereignty of Ukraine are revealed through the state assistance to the development of civil society and strengthening of public participation in socio-political processes in Donbas. It is also noted that there is a necessary to ensure a well-organized and holistic organization of executive and local authorities in the front-line region with the involvement of civil society institutions at all stages.

Keywords: state sovereignty, civil self-organization, civil society, volunteering, Donbas.

Постановка проблеми. Окупація Росією Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей створила безпрецедентні виклики перед державним суверенітетом, політичною незалежністю, територіальною цілісністю Української держави, що призвело до порушення системи конституційного контролю та публічного управління зазначеними територіями. Водночас у критичні для держави моменти саме громадянське суспільство мало вирішальний вплив на суспільно-політичні перетворення. Так, звільнення українською армією низки міст Донбасу сприяло зростанню громадсько-політичної активності мешканців цих територій, що, своєю чергою, є важливим для здійснення політики реінтеграції. Нагальним у цьому контексті є забезпечення ефективних процедур участі громадян під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення, що є одним із завдань Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. Розроблення цієї стратегії було зумовлено, крім інших чинників, зростанням ролі активних громадян у різноманітних сферах життя країни – від просування реформ на державному і місцевому рівнях до надання волонтерської допомоги Збройним Силам України (ЗСУ), органам державної влади під час дії особливого періоду, проведення антитерористичної операції, надання допомоги переселенцям [1].

За класичним визначенням, суверенітет є інструментом, необхідним для формування спільного політичного простору, єдиної та неподільної влади [2].

Суверенітет України було проголошено Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та закріплено в Конституції України від 28 червня 1996 р. Згідно зі ст. 5 Основного Закону, «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [3].

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Питання різних аспектів державного суверенітету, його дефініції, ознак, складників перебували в полі зору відомих вітчизняних та закордонних дослідників. Зокрема, це такі науковці: Т. Бевз, У. Бек, Ж. Боден, М. Ільїн, О. Петришин, О. Скрипник, В. Тацій, В. Шаповал, Ю. Шемшученко. Проблему державного суверенітету у зв'язку із втратою Україною суверенітету над окремими частинами території у своїх роботах порушує В. Кубальський [4].

Забезпечення державного суверенітету України як демократичної, соціальної і правової держави передбачає діяльність органів державної та місцевої влади за сприяння інститутів громадянського суспільства.

Серед наукових досліджень, в яких висвітлюються питання залученості, формування здатності громадянського суспільства протидіяти злочинності та тероризму в умовах антитерористичної операції, слід назвати публікації із доробку правознавців Ю. Нікітіна [5], І. Рижова, В. Строгого [6].

Громадянське суспільство, за визначенням І. Кресіної, є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини та громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства [7, с. 3].

Окремі аспекти громадянської самоорганізації у своїх працях висвітлювали такі вітчизняні дослідники, як В. Горбатенко, І. Гороховський, Г. Зеленько, А. Колодій, О. Корнієвський, Ф. Рудич, В. Якушик та ін.

У 2013 р. Т. Бевз у статті відзначала наявність в Україні «хронічного дефіциту суверенітету, який не дає можливості перетворити формальну незалежність на реально-політичну» [8, с. 200]. Революція гідності 2013–2014 рр. для багатьох українців була поштовхом для переосмислення ставлення до країни, формування активної позиції. На Донбасі ці якісно-ментальні зміни почали яскраво виявлятися зі звільненням міст від проросійських бойовиків. Нові реалії, зумовлені російською агресією та воєнними діями на території Донецької і Луганської областей, стали каталізатором пробудження громадянського суспільства цих регіонів [9]. Відомий соціолог І. Бекешкіна переконана, що вагоме значення має те, що відбувається на територіях, які контролює Україна, – «чим більш успішною буде там реінтеграція, чим більш успішними вони будуть економічно, тим більш привабливими вони будуть для людей, які зараз перебувають на окупованих територіях» [10].

Водночас практично немає наукових досліджень, безпосередньо присвячених процесам самоорганізації на Донбасі після 2014 р. Достатньо багато факторів та умов спонукають до продовження ґрунтового аналізу цієї тематики.

Мета статті – розкрити напрями та значення громадянської самоорганізації у підконтрольних Україні районах Донецької і Луганської областей як чинника зміцнення державного суверенітету.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняний дослідник І. Гороховський у своїй роботі [11] обґрунтовує тезу про те, що самоорганізація громадянського суспільства є чинником стабільності політичної системи України через здійснення на неї диверсифікованого позитив-

ного впливу: прямого, опосередкованого та дотичного. Прямий вплив полягає в участі у політичній системі результатів громадянської самоорганізації і забезпеченні агрегації, артикулювання, балансу інтересів суспільних груп. Опосередкований виникає, коли групи самоорганізації громадян не представлені в політичній системі, але мають вплив на фактори, які позначаються на її стабільності, на наявності та поширеності деструктивних політичних ідеологій, балансі політичних сил та ін. Дотичний виникає в тих ситуаціях, коли інститути громадянського суспільства впливають на загальну соціальну стабільність у суспільстві, на саму можливість стратегічного та тактичного консенсусів [11, с. 14].

У 2014 р. серйозні виклики збройної російської агресії на Донбасі сприяли згуртуванню активних мешканців цих територій, які були першими, хто обладнував бомбосховища, займався евакуацією цивільного населення, допомагав військовим та переселенцям у той час, коли держава виявилася нездатною оперативно реагувати на проблеми, що постали. Після звільнення українською армією низки міст Донецької та Луганської областей від російсько-терористичних угруповань результатом громадянської самоорганізації стала поява нових інститутів громадянського суспільства – добровільних громадських організацій та громадських рухів.

Серед основних напрямів громадянської самоорганізації, що стали характерними після 2014 р. у Донецькій та Луганській областях та сприяють утвердженню державницьких настроїв серед їх мешканців, слід виокремити:

■ **волонтерський рух**, який проявився насамперед у створенні оперативних громадських штабів допомоги; «гарячих ліній» з евакуації місцевого населення під час бойових дій; розселення тих, кому довелося покинути свої домівки; допомозі військовим на передовій (постачання продуктів, одягу, ліків; закупівля та ремонт техніки) та переселенцям, які прибувають на підконтрольні Україні території регіону (гуманітарна, психологічна, юридична допомога). Найбільш відомі ініціативи, що здійснювали допомогу та підтримку мешканців Донбасу, – це громадська організація «Донбас SOS» та благодійний фонд «Восток-SOS». Волонтерські центри у містах часто створювалися на базі міських бібліотек, протестантських церков;

■ **моніторинг та контроль за місцевою владою** як якісно новий напрям громадянської

активності на Донбасі. Одним із найбільш розгалужених у цій діяльності став рух «Сильні громади», який виник у 2014 р. у Слов'янську і незабаром охопив Краматорськ, Бахмут, Покровськ, Маріуполь тощо та інші населені пункти. Активісти «Сильних громад» перевіряють декларації місцевих чиновників, контролюють присутність на засіданнях та персональне головування місцевих депутатів, здійснюють громадський контроль за використанням публічних фінансів та закупівлями, проводять акції солідарності та акції-вимоги [9].

Треба відзначити також тенденцію до створення нових громадських організацій, які усвідомлюють, що з владою потрібно не воювати, а знаходити точки порозуміння задля вирішення місцевих проблем.

У 2014–2016 рр. виникла низка організацій, які ставлять собі за мету аналітичну роботу з дослідження проблем Донбасу та вироблення шляхів їх розв'язання, зокрема такі: «Фабрика думки «Донбас», «Громадський Холдинг «Група впливу», «Точка доступу» [9].

Водночас, згідно з дослідженням Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, на Донбасі через три роки після Революції гідності та рік після початку реформи децентралізації більшість громадян (64 %) вкрай низько оцінюють свої можливості впливати навіть на місцеву владу. При цьому місцева влада характеризується людьми переважно як корумпована, не спроможна до професійної та передбачуваної діяльності, не зацікавлена у постійній співпраці та невідома щодо основних потреб громадян [12];

■ **навчання активних громадян** різних інструментів і механізмів контролю та взаємодії стало за останні три роки окремим напрямом у розвитку громадянського суспільства Донбасу. Проведення тренінгів, просвітницьких лекцій, дискусій, «круглих столів», форумів з актуальних питань є нагальним у контексті отримання та засвоєння можливостей ефективної співпраці громадськості з органами влади. Слід відзначити, що коли на початку постокупаційного періоду організаторами таких заходів виступали всеукраїнські та міжнародні організації (Міжнародна фундація виборчих систем, Міжнародний центр перспективних досліджень, ВГО «Комітет виборців України» та ін.), то на сьогодні їх активно проводять з ініціативи місцевих громадських організацій та рухів, як-от: «Сильні громади», «Точка доступу» та ін;

■ **створення нових публічних просторів як центрів міського активізму та просвітництва.** Більшість із них виникли наприкінці 2015 – на початку 2016 рр., саме тоді, коли, за словами І. Юр'євої, розпочалися процеси волонтерського вигорання, жити самою війною було вже неможливо, з'явився запит на творення, позитив, культурний перепочинок, що збагачує, і на безпечне енергетичне середовище, що заряджає [13]. Відкриті публічні простори для громадських ініціатив за допомогою донорів протягом 2014–2017 рр. були створені у Костянтинівці (Вільний простір «D•R•U•Z•I»), Краматорську (Молодіжна платформа «Вільна хата»), Лимані (Молодіжна платформа «Альтанка»), Слов'янську (Платформа ініціатив «Теплиця»), Старобільську (Креативний простір «STB City Hub») тощо;

■ **патріотичний рух** у звільнених містах, що знайшов відображення у масових маршах єдності до Дня незалежності України, Дня захисника України, Дня соборності України, Днів визволення міст, смолоскипних ходах, автопробігах із національною символікою, віче активних громадян, які мали особливо символічне значення у післявоєнний період. Із поверненням до мирного життя, зменшенням рівня загрози кількість учасників таких акцій скорочувалася. Проте можна стверджувати, що самоорганізація та вияв активної державницької позиції місцевого населення сприяли зупиненню подальшого наступу російсько-терористичних сил, бо ці патріотичні акції яскраво демонстрували відсутність їх підтримки.

Можна стверджувати, що після 2014 р. у Донецькій та Луганській областях почався перехід громадянського суспільства з пасивного стану до активного, а громадяни почали усвідомлювати, що вони є головними акторами політичного життя, носіями державного суверенітету. Громадська самоорганізація мешканців Донбасу знайшла своє відтворення у різних сферах та напрямках, які сприяють посиленню спроможності нашої держави та розвитку місцевої демократії, – волонтерській допомозі військовим та переселенцям, контролі за владою, просвітництві, облаштуванні спільного простору та патріотичному русі.

ВИСНОВКИ

Забезпечення державного суверенітету за умов російської агресії має здійснюватися завдяки налагодженій та цілісній системі органів дер-

жавної та місцевої влади із залученням на всіх етапах інститутів громадянського суспільства.

Головними завданнями подальшої демократизації політичної системи як напряду забезпечення державного суверенітету України через сприяння держави в розвитку громадянського суспільства, зокрема в Донецькій та Луганській областях, є:

- запровадження дієвих правових механізмів безпосередньої реалізації суверенітету через поглиблення громадської участі та підвищення громадської активності – прийняття проєктів законів України про мирні зібрання, про місцевий референдум, про публічні консультації, впровадження інститутів громадянського контролю тощо;

- оптимізація системи місцевого самоврядування в Україні та забезпечення дієвих механізмів реалізації права територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України, а також законодавче врегулювання питань урядування на прифронтових територіях, що зумовлюється конфліктом норм законодавства про військово-цивільні адміністрації та про місцеве самоврядування;

- з метою розвитку інституціональної спроможності організацій громадянського суспільства та зміцнення потенціалу місцевих активістів

створення умов (через надання їм державної фінансової підтримки на конкурсних засадах) для відкриття мережі громадських хабів для навчальної діяльності, підтримки громадських ініціатив; популяризація розвитку громадської самоорганізації та волонтерства в умовах протистояння російській агресії через освітні та інформаційні кампанії.

Від самоорганізації, активності й залученості місцевих мешканців Донбасу до процесів прийняття рішень сьогодні залежить, чи зможе Україна вирішити серйозні проблеми, які постали перед нею як суверенною державою. З огляду на російську агресію та історичні особливості регіону пріоритетом мають стати максимальне використання потенціалу громадянського суспільства та максимально можлива підтримка ініціатив активістів.

Одним із напрямів **подальших досліджень** із зазначеної проблематики є формування конкретних механізмів взаємодії та координації зусиль державних структур із громадськими організаціями з метою протидії антидержавним загрозам та пошуку суспільно-політичної консолідації, що є особливо важливим для Донбасу. Також перспективним вбачається моніторинг проявів громадської самоорганізації патріотично налаштованих громадян на окупованих територіях Донецької та Луганської областей з метою напрацювання ефективних інструментів політики реінтеграції.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 р. № 68/2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>
2. Шемшученко Ю. Державний, національний, народний суверенітет в умовах глобалізації [Електронний ресурс] // Віче. – 2011. – № 9. – Режим доступу : <http://veche.kiev.ua/journal/2546/>
3. Конституція України (від 28.06.1996 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>
4. Кубальський В.Н. Поняття державного суверенітету в міжнародному праві // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2017. – Вип. 132. – С. 85–96.
5. Нікітін Ю.В. Антитерористична операція як необхідна форма протидії злочинності та забезпечення безпеки суспільства // Держава та регіони. Серія: «Право». – 2014. – № 2. – С. 132–136.
6. Рижов І.М., Строгий В.І. Формування здатності громадянського суспільства протистояти тероризмові // Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична. – 2015. – Вип. 3. – С. 318–325.
7. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 3–6.
8. Бевз Т.А. Суверенітет як невід’ємна ознака держави у документах і практиці українського державотворення // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2013. – Вип. 3. – С. 190–212.
9. Руденко А.Ф. Особливості громадської самоорганізації на підконтрольних Україні районах Донецької та Луганської областей : аналіт. записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Rudenko_zapiska-48292.pdf

10. Як реінтегрувати Донбас і відновити довіру до державних інститутів – експерти дають відповіді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/yak-reintegruvati-donbas-i-vidnoviti-doviru-v-derzhavni-instituti-eksperti-dayut-vidpovidi>
11. Гороховський І. Громадянська самоорганізація як чинник стабільності політичної системи України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. «Політичні інститути та процеси». – Дніпропетровськ, 2008. – 18 с.
12. Стан суспільної свідомості на Донбасі: оцінки тенденцій, прогнози та рекомендації для державної політики реінтеграції Донбасу : аналіт. звіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/uploads/pdf/12927572635a392f09119287.58104715.pdf>
13. Юр'єва І. Простори змін на Донеччині: моделюємо українське [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://dt.ua/SOCIUM/prostori-zmin-na-donechchini-251640_.html

References

1. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro spriannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini» vid 26 liutoho 2016 roku № 68/2016 [Decree of the President of Ukraine «On the Promotion of the Development of Civil Society in Ukraine» of 26 February, 2016, No. 68/2016]. (n.d.). *president.gov.ua*. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805> [in Ukrainian].
2. Shemshuchenko, Yu. (2011). Derzhavnyi, natsionalnyi, narodnyi suverenitet v umovakh hlobalizatsii [State, national, popular sovereignty in the conditions of globalization]. *Viche – Veche, 9. veche.kiev.ua*. Retrieved from <http://veche.kiev.ua/journal/2546/> [in Ukrainian].
3. Konstytutsiia Ukrainy (vid 28.06.1996 r.) [Constitution of Ukraine from 28.06.1996]. (1996). *zakon5.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> [in Ukrainian].
4. Kubalskyi, V.N. (2017). Poniattia derzhavnogo suverenitetu v mizhnarodnomu pravi [The concept of state sovereignty in international law]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn – Actual Problems of International Relations, 132*, 85–96 [in Ukrainian].
5. Nikitin, Yu.V. (2014). Antyterorystychna operatsiia yak neobkhidna forma protydii zlochynnosti ta zabezpechennia bezpeky suspilstva [Anti-terrorist operation as a necessary form of crime prevention and public safety]. *Derzhava ta rehiony. Serii: «Pravo» – State and Regions. Series: “Law”, 2*, 132–136 [in Ukrainian].
6. Ryzhov, I.M. & Strohyi, V.I. (2015). Formuvannia zdatnosti hromadianskoho suspilstva protystoiaty terorystom [Formation of the ability of civil society to resist terrorism]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Serii: yurydychna – Lviv State University of Internal Affairs Scientific Bulletin. Series: of Law, 3*, 318–325 [in Ukrainian].
7. Kresina, I. (2005). Do pytannia pro vyznachennia poniattia hromadianskoho suspilstva i ukrainskoi revoliutsii 2004 roku [On the issue of defining the concept of civil society and the Ukrainian revolution in 2004]. *Politychnyi menedzhment – Political Management, 6*, 3–6 [in Ukrainian].
8. Bezv, T.A. (2013). Suverenitet yak nevidiemna oznaka derzhavy u dokumentakh i praktytsi ukrainskoho derzhavotvorennya [Sovereignty as an integral feature of the state in the documents and practice of Ukrainian state-building]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa – Scientific notes of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies, 3*, 190–212 [in Ukrainian].
9. Rudenko, A.F. (2017). Osoblyvosti hromadskoi samoorhanizatsii na pidkontrolnykh Ukraini raionakh Donetskoi ta Luhanskoi oblasteri [Features of social self-organization in areas of Donetsk and Luhansk oblasts, controlled by Ukraine]. *niss.gov.ua*. Retrieved from http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Rudenko_zapiska-48292.pdf [in Ukrainian].
10. Yak reintehruvaty Donbas i vidnovyty doviru do derzhavnykh instytutiv – eksperty daiut vidpovidi [How to reintegrate Donbas and restore confidence in state institutions – experts give answers]. (n.d.). *dif.org.ua*. Retrieved from <http://dif.org.ua/article/yak-reintegruvati-donbas-i-vidnoviti-doviru-v-derzhavni-instituti-eksperti-dayut-vidpovidi> [in Ukrainian].
11. Horokhovskiy, I. (2008). Hromadianska samoorhanizatsiia yak chynnyk stabilnosti politychnoi systemy Ukrainy [Civic self-organization as a factor of stability of the political system of Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
12. Stan suspilnoi svidomosti na Donbasi: otsinky tendentsii, prohnozy ta rekomendatsii dlia derzhavnoi polityky reintehratsii Donbasu [The state of public consciousness in Donbas: estimates of trends, forecasts and recommendations for the state policy of reintegration of Donbas]. (n.d.). *dif.org.ua*. Retrieved from <http://dif.org.ua/uploads/pdf/12927572635a392f09119287.58104715.pdf> [in Ukrainian].
13. Yurieva, I. (2017). Prostory zmin na Donechchyni: modeliuiemo ukrainske [Spaces of change in the Donetsk region: we model the Ukrainian]. *dt.ua*. Retrieved from https://dt.ua/SOCIUM/prostori-zmin-na-donechchini-251640_.html [in Ukrainian].